

בדיון יוצר מציאות: הרומן "התמונות שעל הקיר" והערגה לתור הזהב בעיראק

סיגל גורג'י

- (ש): מדוע אתה כותב על היהודים ומגן עליהם?
(ת): מה שעורר את התעניינותי בנושא הזה [יהודי עיראק] הוא שסבתי נהגה לספר לי סיפורים, כשהייתי בן שבע, על היהודים ותפקידם, ואיך היו שוחרי שלום וישרים בעסקיהם. סיפורים אלו המשיכו לחיות בזיכרוני. כשהגעתי לשלב מוקדם של מודעות, התחלתי לחפש את הספרים ואת המקורות על ההיסטוריה של יהודי עיראק. הבטחתי לעצמי שאכתוב ואפרסם על אודותם אחרי שהנושא היה אסור יותר מחצי מאה [...] (ש): האם איימו עליך?
(ת): יש מי שמאשים את כל מי שמתעניין בכתיבה על יהודי עיראק בהיותו ציוני ובהאשמות דומות. נחשפתי להטרדות רבות על כתיבתי, והסיבה היא שהתחנכנו על תרבות מפלגת הבעת', כלומר שכל מי שעוסק בנושא שנוגע ליהודים נחשב ציוני או ישראלי [...]
(ש): האם אינך חושש שהאיומים שאתה נתון להם יתממשו?
(ת): התרגלתי לראוג, אני ומשפחתי. אי אפשר לומר שזה קל, אך בה בעת אני מרגיש שלווה נפש משום שאני כותב את האמת שנעלמה למשך עשורים ועיוותה את תמונת יהודי עיראק במשטרים הקודמים, אבל אחרי 2003 היה מרחב של חופש לכתוב על יהודי עיראק ולהתקשר איתם.¹

השיחה הזאת היא חלק מריאיון שערכה העיתונאית שירין אחמד עם האינטלקטואל מאזן לטיף, בעליו של בית ההוצאה לאור "מסופוטמיה" בבגדאד ב-2018. לטיף הוא דמות ידועה בעיראק, הוא חבר בהתאחדות המו"לים ובאגודת הסופרים העיראקים והשתתף בארגון כנסים וימי עיון. לטיף פרסם מאמרים רבים בעיתונות הכתובה והאלקטרונית על אודות יהודי עיראק, ובית ההוצאה שבבעלותו הוציא לאור ספרים רבים שכתבו יהודים עיראקים, וכן תרגומים של מחקרים שנכתבו בישראל על אודות יהודי עיראק. בריאיון סיפר לטיף על משיכתו ללימוד תולדות העדה היהודית המקומית

1 שירין אחמד, "מאזן לטיף: אעיש קלקן בסבב אהתמאמי באל-תאריח' אל-יהודי אל-עראקי", אל-עאלם, 25 בספטמבר, 2018, <http://www.alaalem.com/?aa=news&id22=49478>

ועל פועלו לתיעוד ההיסטוריה שלהם ויצירתם, בהיותם עדה בעלת שורשים עתיקים בעיראק. כנבואה שהתגשמה, שנה וארבעה חודשים לאחר הריאיון (בתחילת פברואר 2020) נחטף מאזן לטיף, ועד היום לא ברור מה עלה בגורלו.² אף על פי כן, דומה שבעיראק, שבה היה איסור לדון, לחקור או ללמד על היהודים שחיו בה, מתקיים כיום שיח חדש וגלוי על אודותיהם. בכוונתי לנתח כמה היבטים של השיח הזה, בעיקר על בסיס דיון בתרגום לערבית של הרומן שכתבה הסופרת הישראלית ממוצא עיראקי, ציונית פתאל-קופרווסר, **התמונות שעל הקיר**, שיצא לאור בעיראק בבית ההוצאה של מאזן לטיף ביולי 2017. מטרת המאמר היא אפוא לבחון את המשמעויות של תרגום **התמונות שעל הקיר** לדיון העכשווי בעיראק ביהודיה, ולדון בקשרים שבין מוסלמים ליהודים עיראקים, במולדתם ומחוצה לה, בהקשר של ספרות ומחקרה.

המאמר יתחיל בהצגת **התמונות שעל הקיר**. לאחר מכן אתאר את התגובות לו בעיראק, ואת מכלול הקשרים המיוחד שנוצר בין הסופרת לקהל הקוראים במדינה זו. בהמשך אציג את התגברות העניין בעיראק ביהודי ארצם מתחילת המאה העשרים ואחת, ואבחן מגוון דעות בנושא. אסכם בדיון בקשר שבין התקבלות הרומן של ציונית פתאל-קופרווסר, לבין התפתחותו של שיח מפויס בין מוסלמים ליהודים עיראקיים.

"התמונות שעל הקיר"

הסופרת ציונית פתאל-קופרווסר נולדה בפתח תקווה להורים שהיגרו לישראל מעיראק בשנת 1951. רומן הביכורים שלה, **התמונות שעל הקיר**, יצא לאור בשנת 2015.³ הרומן נכתב בעברית, והמחברת רואה בעצמה סופרת ישראלית הכותבת יצירה ישראלית. פתאל-קופרווסר העידה כי הספר נכתב בשל החסך והשבר שחשה בעקבות פטירתם הפתאומית של הוריה. שאלות על מחוזות הילדות והבגרות של הוריה צפו ועלו בה. בהיעדר תשובות, היא ניסתה "לחזור" לעיראק בעזרת מחקר שנמשך שלוש שנים, שבמהלכו היא קראה ספרי מחקר, פרוזה וזיכרונות, גבתה עדויות מאנשים שחיו בה, וצפתה באלפי תצלומים ותצלומי אוויר כדי "להביא את עצמה" לשם. במחקרה, שנבע מצורך אישי, היא גילתה את השפע ואת העושר הרוחני והתרבותי היהודי שהיה

2 זיד סאלם, "15 יומן עלא אח'טאפ אל-כאחב אל-עראקי מאזן לטיף", **אל-ערבי אל-ג'דיד**, 15 בפברואר, <https://www.alaraby.co.uk/15-%D9%8A%D9%88%9%85,2020>, %D8%A7%D9%8B%D8%B9%D9%84%D9%89%D8%A7%D8%AE%D8%AA%D8%B7%D8%A7%D9%81%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%A7%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82%D9%8A-%D9%85%D8%A7%D8%B2%D9%86%D9%84%D8%B7%D9%8A%D9%81

3 ציונית פתאל-קופרווסר, **התמונות שעל הקיר** (קריית גת: קוראים, 2015).

בעיראק, שנפקד מחייה הישראליים. מסעה עורר בה כעס על הניכור, על הבורות ועל השכחת הסיפור של יהודי עיראק. על רקע זה בחרה פתאל-קופרווסר לתעד את ההיסטוריה של יהודים אלו במחצית הראשונה של המאה העשרים דרך הספרות, למען ילדיה ולמען הדורות הבאים.⁴

הרומן **התמונות שעל הקיר** מתאר את היהודים ברובע היהודי בבגדאד. הוא מתמקד בשתי תמות מרכזיות: הדרת נשים ונוכחותם של יהודים בעיראק במחצית הראשונה של המאה העשרים. פתאל-קופרווסר בחרה להעמיד את הנשים במרכז יצירתה, ובכך היא מעניקה להן קול ובמה בחברה שבה נאלמו ונעלמו. הנשים הודרו מהמרחב הציבורי-פוליטי-גברי בעיראק של אותם הימים ונתבקשו לשהות במרחב הפרטי-ביתי, הקול היחיד שנדרשו להשמיע היה הקול האימהי.⁵ העלילה מתרחשת ברובה בתוך הבית, והסיפור הפוליטי בספר נעטף ומסופר דרך סיפוריה של נוריה, הדמות המרכזית, המתמודדת עם כבלי המסורת.

העלילה מתחילה בשנת 1925, בתקופה שפתאל-קופרווסר רואה בה "תור הזהב" של היהודים בעיראק. שנים טובות אלו נמשכו עד חדירת התעמולה הנאצית בשנות השלושים, תעמולה ששיאה היה בפרהוד של חג השבועות בשנת תש"א (1941).⁶ הסיפור מסתיים בשנת 1951, עם העזיבה ההמונית של יהודי עיראק לישראל. לצלאת אל-כבירי, בית הכנסת הגדול בבגדאד, חלק חשוב בסיפור, בסמלו את הקשר העמוק, בן 2,500 השנים, של יהודי עיראק למולדתם. בבית הכנסת הזה התפללו אלפי מתפללים, ובשבתות מיוחדות נהג הרב יוסף חיים, המתואר בספר, לשאת בו דרשות, כאבותיו

4 ציונית פתאל-קופרווסר, "שורשים וזהות: מסע שורשים ספרותי לבגדאד היהודית בעקבות הספר **התמונות שעל הקיר**", הרצאה בכנס "יהודי בבל: תרבות וחברה בעת החדשה", אוניברסיטת בר-אילן ומרכז מורשת יהדות בבל, 20-21 במאי, 2019; ריאיון של המחברת עם ציונית פתאל-קופרווסר, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה, 5 בדצמבר, 2019.

5 בהקשר הזה הרומן אינו שונה בתכניו מיצירותיהן של סופרות העוסקות במעמד האישה בחברה הערבית, כמו הסופרת המצרית נואל אל-סעדאוי, הסופרת הסורית היפאא' ביטאר, הסופרת הכויתית לילא אל-ע'ת'מאן ואחרות.

6 בשיח של יהודי עיראק המשתקף מתוך ספרי זיכרונותיהם, נתפס הפרהוד בכמה אופנים. יש שראו בו נקודת מפנה ושברו של חלום היהודים בעיראק להיות שווים במולדתם. ראו למשל, ראובן שניר, **עריביות, יהדות, ציונות – מאבק זהויות ביצירתם של יהודי עיראק** (ירושלים: מכון בן צבי, 2005); שמואל מורה וצבי יהודה, **שנאת יהודים ופרעות בעיראק** (אור יהודה: מרכז מורשת יהדות בבל, המכון לחקר יהדות בבל, 1992); Hayyim J. Cohen, "The Anti-Jewish", *Middle Eastern Studies* 3 (1966): 2-17. Farhud in Baghdad, 1941". לעומת זאת, יש שלא ראו בו נקודת מפנה, ובהם למשל, Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of*, וכן ששון סומך, *Jews in Modern Iraq* (Stanford: Stanford University Press, 2012); ובגדאד **אתמול** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2004).

לפניו. בשבתות האלה לא נשאו דרשנים אחרים דרשות, והיהודים נהגו ללכת כולם לבית הכנסת הגדול ולשמוע את הרב:⁷

את צריכה להתעטף בחרדת קודש כשאת עומדת מול בית הכנסת הגדול הזה. אבות־אבותינו, שהגיעו לכאן עם גולי בבל והמלך יהויכין לפני אלפיים וחמש מאות שנה, בנו את בית הכנסת הזה מעפרו ומאבניו של בית המקדש הראשון. המקום הזה קדוש, כי פה בחרה השכינה את המשכן החדש שלה, כשנבוכדנאצר מלך בבל הגלה את רוב היהודים מירושלים בחזרה אל מקום הולדתו של אברהם אבינו, הלוא היא בבל האהובה שלנו.⁸

על פי הרומן, בכניסה לבית הכנסת מונחת אבן שהביא הרב יוסף חיים עצמו מארץ ישראל כמה עשרות שנים קודם לכן. האבן הייתה קדושה בעיני באי בית הכנסת, והם האמינו שבזכותה, ובזכות הרב יוסף חיים, יזכו לבנים ולאריכות ימים.⁹ בסיומו של הרומן, נוריה, הדמות המרכזית, הולכת ומחפשת את האבן, אך אינה מוצאת אותה, והחיפוש הנכזב שלה מסמל את סופה של הקהילה:

היא חיפשה את האבן, שהביא הרב יוסף חיים מארץ ישראל ונקבעה בפתח בית הכנסת לפני למעלה משמונים שנה, אך מכיוון שלא הצליחה למצוא אותה, החישה את צעדיה משם כדי להרחיק מעליה את אוירת הנכאים.¹⁰

נוריה היא אישה חזקה שהעזה למרוד במוסכמות החברתיות. היא מתיידדת עם זמרת מפורסמת ושמה זיזי, והן נעשות חברות נפש. זיזי מגלה לנוריה שגם היא יהודייה, ושהיא מסתירה את יהדותה. זיזי, ששמה המקורי הוא שמחה, גורשה ממשפחתה על רקע כבוד המשפחה. גיסה אנס אותה, אולם איש לא האמין לסיפורה, וכך, למרות היותה הקורבן, היא מנוודה ממשפחתה. אחרי שגורשה מביתה נפלה זיזי לידיה של סרסורית, אך מלחין מוסלמי שהתרגש משירתה החליט להצילה באמצעות נישואין.¹¹ מהספר עולה כי נשים שאינן נכנעות לגורלן ומבקשות להיאבק במוסכמות החברתיות, הן שמצליחות לממש את עצמן. גם אחותה של נוריה ואחייניתה אוזרות

- 7 אברהם בן יעקב, הרב יוסף חיים מבגדאד: תולדות חייו ורשימת כתביו (אור יהודה: מרכז מורשת יהדות בבל, תשמ"ד), כד-כה.
- 8 פתאל-קופרוסר, התמונות שעל הקיר, 13.
- 9 שם.
- 10 שם, 299.
- 11 שם, 42-46.

אומץ לקראת סוף הרומן ומחליטות להיאבק בגורלן ובמוסכמות הקהילה. הן בורחות לישראל ושם נעשות עצמאיות ומצליחות למצוא את אושרן. הצלחתן של הנשים שעלו לישראל מסמלת שחרור מכבלי המסורת ואימוץ של נורמות ומנהגים חדשים שיטיבו, בין היתר, עם נשים, בבחינת גאולה מהמנהגים הקדומים והפטריוארכליים.

לנוריה נולדו שלושה בנים, ושלושתם מתו בנסיבות טראגיות: הבכור, מאיר, היה תלמיד מצטיין שהתקבל ללימודי משפטים, ומת מ"מתיחת שריר הלב",¹² אך אימו האמינה שמת בשל כישוף שהטילו עליו דודותיו, ששינה את מהלך חייו והוביל למותו. הבן השני, חיים, ראה בעצמו פטריוט עיראקי והתנדב לצבא, אך חווה שבר גדול כשהתנפץ חלומו להיות שווה במולדתו: "חשבתי שאין הבדל בין יהודים למוסלמים ובין כורדים לערבים ושכולנו בני עיראק... בני הפרת והחידקל... גיליתי שאנחנו היהודים לעולם... לעולם לא נהיה שווים להם... כי תמיד הם יסתכלו עלינו מלמעלה... על מי ששונה מהם".¹³ חיים חזר מהצבא חולה בשחפת, מחלה שהביאה למותו. הבן השלישי, יוסף, נועד להיות חכם גדול בתורה, אך בסופו של דבר מצא אף הוא את מותו. כך איבדה נוריה בשנה אחת שלושה בנים. שנה לאחר מותם הרתה נוריה וילדה בן רביעי, נחום. כשגדל הצטרף נחום למחתרת הציונית, ובסיומו של הרומן הוא והוריו עולים יחדיו לישראל.

בניה של נוריה מייצגים אפוא זהויות שונות של יהודי עיראק לפני הפרהוד, זהויות המספרות על השינויים שחלו בחיי הקהילה במאה העשרים. התמורות החברתיות מתוארות באמצעות ההבדלים הבין-דוריים, ובעיקר בדמותו של הבן חיים, המייצג את השינוי: משכיל הרואה בעצמו עיראקי גאה, אך משנה את עמדתו כשהוא מבין שעיראק שלאחר עליית הלאומיות הערבית כבר אינה עוד אותה עיראק:

הוא כעס על טיפשותו ועקשנותו, שהובילו אותו ללכת שבי אחרי תפיסת המולדת העיראקית. הטבח באשורים והלחימה בכורדים טשטשו את ההבנות הברורות שעמן התנדב לצבא. עכשיו כבר לא היה בטוח מיהו העם העיראקי ולמי יש זכות על המולדת העיראקית. האם יום אחד יפגעו הערבים הלאומיים גם ביהודים, שנמצאים בעיראק כבר למעלה מאלפיים וחמש מאות שנה? האם כצאצאיו של אברהם אבינו מקורם של היהודים בעיראק – או שהציונים צדקו, והמולדת היחידה של היהודים היא ארץ ישראל?¹⁴

12 שם, 134.

13 שם, 160.

14 שם, 178.

השינוי בעמדתו של חיים משקף שינוי חברתי ופוליטי רחב יותר: תמיכתו של המלך פייצל בהשתלבותם של היהודים קסמה להם, והם ראו את עצמם עיראקים לכל דבר. אולם בתקופת בנו, המלך ע'אזי (1933-1939), הלכה וגברה השפעת הפאן-ערביות, שבה כבר לא היה מקום ליהודים. על רקע זה מתארת פתאל-קופרווסר את תחושותיה של נוריה: "במהלך שיטוטיה ברחובות העיר היא חשה בעוינות הגוברת כלפי יהודים שהיו בסביבתה, שספגו קללות ויריקות מעוברים ושבים. ואפילו פניו הצעירות של המלך ע'אזי, שתמונותיו נתלו במקום תמונות אביו, הביטו אליה בזעם".¹⁵

הבנים האחרים מגלמים תפיסות אחרות בחברה היהודית: מאיר מייצג את הדמות המנותקת, את מי שלא אכפת לו מהשינויים שעיראק עוברת וממוקד בעצמו בלבד, ואילו יוסף מייצג את המתח בין הדתיות לבין מגמות החילון בחברה היהודית, ודרכו מזכירה את הדרך שהרבנים המכילים בעיראק נקטו בה.¹⁶ הבן הרביעי, שנולד בשנת 1935, מביא את השקפת עולמם של הצעירים שפנו לתנועה הציונית; בתחילה היה נחום תלוש מהווייתו היהודית והסתובב בחברת צעירים מוסלמים, אך לאחר שבגר ונחשף לספרות ציונית שינה את דרכו והצטרף לתנועה הציונית.¹⁷

הדמויות המייצגות את מי שהאמינו שיוכלו להמשיך לחיות בעיראק כאזרחים שווים, נחלו אפוא מפח נפש ואכזבה, וכך גם מי שביקשו להתנער מכבלי המסורת. העלילה מרמזת שעל רקע האירועים בעיראק משנות השלושים הייתה העלייה לישראל הפתרון הנכון עבור יהודי עיראק. הם האמינו שבזכותה יוכלו לממש את חלום החירות והשוויון ולאמץ נורמות ומנהגים חברתיים חדשים שיטיבו גם עם הנשים. הסיפור מסתיים, כאמור, בעזיבת נחום, הבן שנותר בחיים והצטרף לתנועה הציונית, והוריו את עיראק לישראל, ואם כן, הרומן משקף את הנרטיב הציוני.¹⁸

15 שם, 152.

16 ידוע שהרבנים בעיראק היו רבנים מכילים, בעיקר הרב עבדאללה סומך והרב יוסף חיים. ראו נסים ליאון, "ממסורת עדתית קטנה למסורת עדתית גדולה: הסיפור הדתי של יהודי עיראק בישראל", ישראל: כתב עת לחקר הציונית ומדינת ישראל היסטוריה תרבות וחברה 17 (2010): 225; צבי זוהר, "יחסו של הרב עבדאללה סומך לתמורות המאה ה-20 כמשתקף ביצירתו ההלכתית", פעמים 36 (1988): 89-107; אברהם בן יעקב, אוצר השירים, החיבורים והדרשות וסיפורי המעשיות של הרב יוסף חיים ז"ל (ירושלים: מכון הכתב, 1994), 267-268.

17 אחרי הפרהוד ניסתה נוריה לחשוב מה הייתה דעת שלושת ילדיה שמתו על התנועה הציונית ועל התנועה הקומוניסטית. היא הייתה בטוחה שבנה חיים, שהיה מעורב יותר מהאחרים בחיים הפוליטיים בעיראק, היה מצטרף לאחת התנועות, ואף היה מוביל אותה, אך היא לא ידעה להצביע לאיזו מהן. פתאל-קופרווסר, התמונות שעל הקיר, 281.

18 לדעת אסתר מאיר-גליצנשטיין הרומן מסופר מנקודת מבט עיראקית, לא ישראלית, ומדינת ישראל אינה גיבורת הסיפור. לכן, מהבחינה הזאת, הוא אינו סיפור ציוני, אלא סיפור יהודי העוסק בגלות. אסתר מאיר-גליצנשטיין, הרצאה לרגל השקת הספר התמונות שעל הקיר, מרכז

התקבלות "התמונות שעל הקיר" בעיראק

בעקבות כתבה בערבית באתר משרד החוץ הישראלי סמוך למועד פרסום הספר בעברית, פנו עיראקים מוסלמים לדף הפייסבוק של פתאל-קופרווסר וכתבו לה סיפורים ששמעו מהוריהם ומהסבתות ומהסבים שלהם על יחסי השכנות הטובה שהייתה להם עם היהודים. הם הביעו הכרה בעוול ההיסטורי שנעשה ליהודי עיראק, לרבות הנרטיב בספרי ההיסטוריה, שבהם הוצגו היהודים כאויבי האומה העיראקית. הכותבים הזכירו את הסובלנות שהייתה כלפי מיעוטים, וציינו כי היהודים תרמו לפיתוחה של ארץ מולדתם. מבחינתם "האור כבה על בגדאד ביום שהיהודים גורשו ממנה ומאז הוטלה קללה על עיראק".¹⁹

פתאל-קופרווסר מעידה כי היא לא העלתה על דעתה שבעקבות הרומן שכתבה תרכוש חברים עיראקים ותעמוד בקשרים יום-יומיים איתם. היא מציינת שלנוכח ההתנגדות לנורמליזציה (בערבית, תְּטָבִיע) עם ישראל, היה לה מוזר לראות שעיראקים מוכנים להתכתב איתה, ולהביע עמדה המלמדת גם על הכרה בעוול שנעשה ליהודים בעיראק:

הבנתי ששעה שאני "חזרתי" לבגדאד מתוך געגועים להוריי והרצון להשלים את הפרק החסר בחיי הוריי, הם, חבריי החדשים, שנאחזים בעיראק ולא עוזבים אותה, נותנים פרשנות לאומית עיראקית לספר שלי. הם רוצים להחזיר את עיראק לתור הזהב שלה בשנות העשרים של המאה הקודמת, בתקופת המלך פייסל הראשון – שבה בני כל הדתות והעדות חיו בעיראק השלמה.²⁰

המתרגם המצרי עמר זכריא תרגם לערבית את הרומן התמונות שעל הקיר וקרא לו אל-צור עלא אל-חאא'ט.²¹ הרומן פורסם בהוצאת מסופוטמיה שבבעיראק בשנת

מורשת יהדות בבל, 11 במאי, 2015. הסופרת עצמה מציינת שהסיפור שלה אינו ציוני. לדבריה היא כתבה את הספר לא כמי שהגיעה מישראל מהמאה העשרים ואחת ומתבוננת מבחוץ ובעין ביקורתית על החברה היהודית בבגדאד, אלא כמי שחיה בתוך אותה הקהילה. אולם מכיוון שיהודי עיראק היגרו לישראל בסופו של דבר, היא לא יכלה לכתוב סוף אחר. ריאיון עם ציונית פתאל-קופרווסר, 24 במאי, 2020.

19 פתאל-קופרווסר, "שורשים וזהות", 6; סמדר פרי, "הציונית שכובשת את בגדד", ידיעות אחרונות, 4 ביוני, 2017, <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-4971276,00.html>

20 פתאל-קופרווסר, "שורשים וזהות", 6.

21 עמר זכריא הוא אינטלקטואל מצרי, מתרגם וחוקר ישראל. הוא תרגם ספרי עיון וספרות יפה מעברית לערבית.

2017. ²² הרומן היה לרב מכר, ²³ והוצג בירידי הספרים הבינ-לאומיים שנערכו בכגדאד בחסות ממשלת עיראק במרץ 2018 ובאפריל 2019. ²⁴ בה בעת הוא הוצג בירידי שנערכו בארבייל, ובספטמבר 2019 – גם בירידי הספרים הבינ-לאומי בירדן. ²⁵

פרסום הספר בערבית הוביל לגל של כתבות ומאמרים בעיתונות העיראקית, ובעקבותיו יצרה הסופרת קשרים עם אינטלקטואלים, סופרים, משוררים וחוקרים עיראקים, ובהם ג'באר ג'מאל אל-דין, ראש המחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת כופה; הסופר עלי בדר; מאזן לטיף, האינטלקטואל והמוציא לאור שהוזכר לעיל, ואחרים. ²⁶ החוקרים והסופרים העומדים בקשר עם פתאל-קופרווסר רואים בה בת ארצם אף שלא נולדה בעיראק, ואף כינו אותה "נסיכת הפרת והחידקל". ²⁷ הרומן נתפס בעיני קוראים עיראקים כמקור מהימן התורם לתפיסתם שמולדתם היא מקום שבו אי אפשר להפריד את המיעוטים מהמרקם הכללי. באמצעות הרומן הם נחשפו לתרבותם ולמנהגיהם של היהודים שהיו חלק מהפסיפס התרבותי במרחב הערבי העיראקי. ²⁸

- 22 מאזן לטיף יצר קשר עם הסופרת דרך פייסבוק והציע לה לפרסם את הספר בהוצאה עיראקית, ולא במצרים כפי שתכננה, משום שהרומן הוא עיראקי ולא מצרי; מאזן לטיף, התכתבות וואטסאפ עם המחברת, 24 באוגוסט, 2019; נדב שרגאי, "על נהרות בבל", ישראל היום, 31 ביולי, 2017, <https://www.israelhayom.co.il/article/494211>
- 23 מאזן לטיף, התכתבות וואטסאפ עם המחברת, 24 באוגוסט, 2019.
- 24 רשימת הספרים שנכתבו בידי יהודים ממוצא עיראקי והמחקרים על אודות יהודי עיראק שכתבו חוקרים ישראלים, הוצגו בירידי במרץ 2018, ואפשר למצוא אותה בדף הפייסבוק של משרד החוץ בערבית, 8 באפריל, 2018, <https://www.facebook.com/IsraelArabic/posts/1675093259194742>. על ספריהם של ישראלים בירידי הספרים בעיראק, ראו "לאול מרה – נתאג' אסראאלי פי מערצ אל-כתאב אל-דולי פי בע'דאד", אל-מנאר, 1 באפריל, 2018, <https://www.manar.com/page-39390-ar.html>
- 25 מאזן לטיף, התכתבות וואטסאפ עם המחברת, 22 באוקטובר, 2019.
- 26 אלפי עיראקים עוקבים אחרי דף הפייסבוק של פתאל-קופרווסר, ובהם סופרים, משוררים, אנשי אקדמיה ועיתונאים, והיא נמצאת איתם בקשר רצוף. בהם גם האתף אל-ת'לג', חמיד ג'אסם, מיסון אל-בדרי, איה מנצור, ונג'ם וואלי החי בגרמניה.
- 27 "רואיה אסראאליה נקלהא ללערביה מתרג'ם מצרי עלא רפוף אל-מכתבה אל-עראקיה", אל-מע'רד, 23 באוגוסט, 2017; סמדר פרי, "הציונית שכובשת את בגדאד".
- 28 ברומן התמונות שעל הקיר אפשר למצוא מילים, מימרות וביטויים המאפיינים את הלהג של יהודי בגדאד, כמו סַתְפָּאנָא (כוסות ששימשו לשתיית תה), פְּסִלָאן (עצלן), צ'אִיח'אנָה (בית קפה), פִּחְם אֶסְוִד (פחם שחור); כינוי גנאי לאנשים שעורם כהה מדי ושאינם יפים במראה), פִּל וְאִתְד וְקִסְמָתוּ (כל אחד וגורלו), פִּבְשָּׁפָן (חדר עילי), פּוּצ'ה (סמטה), שִׁאמִי עֵלָא עֵאמִי (בלגון), וכן קללות ועלבונות, כמו אִנְפִּקְסָת אל-עֵין (שהעין תימעך), אֶבִּיל (עלוב), רְמָאדָה (חסרת ערך כמו האפר), וְכִינוּיִם, כגון אֶבּוּ אל-צֵרְג (בעל המאפה המתוק), אֶם פִּלוּ (כינוי למי שיודעת את כל הרכילויות), פִּתָּאח פֵּאל (מגיד עתידות) ומאכלים, כגון סִילָאן (דבש תמרים) קִימֵר (מאכל חלבי משמנת מתוקה וחלב), פֵּאֶהִי (בצק עלים מטוגן או אפוי) ומְדְגָגָה (תמרים ואגוזים טחונים).

בד בבד, בזכות בקיאותה בשפה הערבית, החלה פתאל־קופרווסר לפרסם מאמרים פרי עטה בעיתונות הערבית.²⁹ ברשימותיה היא מתעדת את הזיכרונות של בני הדור הראשון שנולדו וחיו בעיראק; היא מראיינת אותם ומפרסמת את זיכרונותיהם עבור קהל הקוראים העיראקי. כתיבתה בטורים האלה נובעת, לדבריה, מרצונם של הקוראים לשמוע זיכרונות של יהודים שחיו בארץ הנהריים.

קוראים רבים משתפים את הסופרת, באמצעות שיחות והודעות "מסנג'ר" פרטיות, בסיפורים ששמעו מסבותיהם וסביבהם על אודות יהודי עיראק, ומביעים עניין בזיכרונותיהם של היהודים.³⁰ המחברת מתארת את התהליך במילים האלה:

אני מתמקדת רק בתיעוד הסיפורים של מבוגרים מבני הקהילה היהודית העיראקית בארץ על החיים שלהם בעיראק עד לעזיבתם. אני מעבדת את העדות שלהם, מכניסה אותה לתוך המסגרת ההיסטורית ומפרסמת אותה כסיפור לקורא הישראלי ולקורא הערבי. בכך אני משמרת את סיפורם של אותו דור שחי בעיראק לפני שילכו לעולמם. רוב המרואיינים רואים בפרהוד את החוויה החשובה ביותר שעיצבה את חייהם. אני רואה בפרסום הסיפור של אנשים אלה יחד עם התמונות שלהם בעיתונות העיראקית גם סוג של סגירת מעגל עבורם. הדמעות שנקשרות בעיניהם כשאני מראה להם את הכתבות ואת תגובות הקוראים מעיראק מרגשות אותי ומעודדות אותי להמשיך בפרויקט זה.³¹

השיח על יהודי עיראק במולדתם מאז תחילת המאה העשרים ואחת

התקבלות הספר של פתאל־קופרווסר בעיראק, והתקשורת הישירה בינה לבין קוראיה, אכן יוצאות דופן בהיקפן, אך כבר היו כמותן קודם לכן. דינמיקה זו היא המשכו של תהליך ששמואל מורה המנחה (1932-2016) היה מעורב בו, והחל כעשור מוקדם יותר.³² בשנת 2006 נעתר מורה לבקשתו של עבד אל־קאדר אל־ג'נאבי, עורך העיתון האלקטרוני

29 פתאל־קופרווסר היא בעלת טור בעיתון אל־עראקיה, עיתון שבועי שיצא לאור באוסטרליה ומופץ גם באינטרנט. כמו כן, יש לה טור בעיתון היומי אל־עאלם המודפס בבגדאד.

30 אחמד, "מאזן לטיף"; ציונית פתאל־קופרווסר, "מסע שורשים ספרותי לבגדאד היהודית במחצית הראשונה של המאה העשרים", הארץ, 4 בדצמבר, 2018, <https://www.haaretz.co.il/literature/prose/premium-1.6718390>

31 ציונית פתאל־קופרווסר, ריאיון טלפוני עם המחברת, 26 באפריל, 2020.

32 שמואל מורה (1932-2017), חתן פרס ישראל בחקר המזרחנות לשנת 1999, היה פרופסור אמריטוס בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים. מורה היה היסטוריון וחוקר שירה, ספרות, תיאטרון ותרבות. ספריו ומחקריו נלמדים באוניברסיטאות בארץ ובחו"ל.

היומי בשפה הערבית אילאף³³, לפרסם בעיתונו פרקים מזיכרונותיו. בתחילה סירב מורה לכתוב, בטענה שאינו רוצה לפתוח את הפצע שחשב שהגלד³⁴ אולם לבסוף נעתר להפצרות הרבות. זיכרונותיו של מורה השפיעו על רגשות קוראים ערבים, בעיקר עיראקים, ודפי העיתון האלקטרוני התמלאו בתגובות, שהיו ברובן נרגשות ונלהבות. כך נפתח מעין דיאלוג בין הכותב היהודי הישראלי ממוצא עיראקי, לבין קוראים דוברי ערבית. פרסומיו באילאף הביאו גם להידוק קשריו של מורה עם חוקרים ועם אנשי רוח מהעולם הערבי בכלל, ומעיראק בפרט. שניים ממעריציו העיראקים הם העיתונאי והמו"ל מאזן לטיף והמשורר והפרופסור ג'באר ג'מאל אל-דין מאוניברסיטת כופה, המגדיר את עצמו בנו הרוחני של מורה, ועם היודע דבר מותו של מורה כתב "קצידה" לזכרו.³⁵ מורה עצמו סיפר בשעתו שלא תיאר לעצמו שיזכה לאהדה גדולה מהקוראים העיראקים, לגילויי רגשות סולידריות ולהתחלה של קשרים תרבותיים.³⁶ גשר זה שמורה החל בבנייתו נמשך היום באמצעות פתאלי-קופרווסר, וכן בעזרת חוקרים ואינטלקטואלים ישראלים נוספים.³⁷

גם המקרה של מורה אינו עומד בפני עצמו, וגם הוא נבנה על בסיס תהליכים קודמים. ההיסטוריון רונן זיידל תיאר את העניין הגובר ביהודי עיראק החיים בישראל

- הוא היגר מעיראק לישראל בשנת 1951, ובשנת 1980 ייסד את אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל, שמטרתה לתמוך, לעודד ולהוציא לאור את יצירותיהם של יוצאי עיראק, וכן מחקרים על אודות יהדות עיראק, ובכך לשמר את הזיכרון ההיסטורי שלהם.
- 33 העיתון אילאף החל לצאת לאור בלונדון ב-21 במאי, 2001. העיתון רואה את עצמו כלי תקשורת עצמאי שאינו שייך לשום זרם, אינו מייצג מפלגה ואינו עומד לצד מדינה אחת מול האחרת, ועל כן האוריינטציה שלו היא גלובלית. לדברי המוציא לאור, עות'מאן אל-עמיר, מטרת העיתון היא לפתוח עבור הקוראים הערבים צוהר לעולם ולשמש גשר אליו, מתוך פנייה לערבים להניח בצד את רגשות התסכול, הזעם והעוינות ולשפוט את הכתוב באמצעות שימוש במחשבה ובשכל הישר. ראו את דברי עות'מאן אל-עמיר, "רסאלת אל-נאשר", אילאף, 21 במאי, 2001, <https://elaph.com/publishermessage.html>
- 34 שמואל מורה, בע'דאד הביבתי: יהוד אלעראק ד'כראיאת ושג'ון (חיפה: מכתבת כל שיא', 2012), 354.
- 35 ראו גם את קובץ השירים שכתב ג'באר ג'מאל אל-דין המוקדש ברובו למשפחת מורה: ג'באר ג'מאל אל-דין, קצאיד מן שער אלי'אח'א' אל'אנסאני ואל'ויטני (דמשק ובגדאד: מסופוטמיה, 2012).
- 36 שמואל מורה נהג לחזור ולציין זאת בשיחות שקיימתי איתו באותם הימים.
- 37 ובהם יוסי יונה (פילוסוף של החינוך מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב), רונן זיידל (היסטוריון של עיראק באוניברסיטת חיפה), עידן בריר (חוקר עיראק וכורדיסטאן בפורום לחשיבה אזורתית), ג'קי חוגי (עיתונאי ממוצא עיראקי), דוד בסון (יו"ר אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל) ולינדה עבד אלעזיז מנוחין (עלתה לישראל בשנת 1971. מנוחין היא אשת תקשורת, יועצת למדיה דיגיטלית בערבית במשרד החוץ, הדמות המרכזית בסרט התיעודי "צל בבגדד" משנת 2013. בסרט עבד אלעזיז מנוחין מנסה להתחקות אחר עקבות אביה שנעלם בעיראק בשנות השבעים).

כבר כמה שנים לפני הופעת הטור של מורה.³⁸ הוא הבחין בהופעתן של דמויות מרכזיות יהודיות בכמה רומנים שכתבו סופרים עיראקים מובילים, תופעה שלא נודעה לפני כן. הסופרים האלה מכונים לעיתים "דור שנות התשעים" (ג'יל אל־תסעינאת), המנסה לבחון את בסיס התרבות הלאומית העיראקית.³⁹ הם התעצבו על רקע המלחמות, הדיקטטורה והבידוד משאר העולם. האווירה שאפפה אותם היא אווירת אובדן (צ'יעה) וחיפוש דרך מפלט, ולכן פנו לחפש אידיאולוגיה חדשה ושונה מקודמותיה.⁴⁰ אף שמדובר ברומנים ספורים, תופעה זו מלמדת על שינוי בקרב האינטלקטואלים, בעיקר אחרי 2003. אינטלקטואלים אלו מבקשים לגבש זהות עיראקית פלורליסטית, שונה מהזהות ההומוגנית שניסה הממסד לייצר.⁴¹ נראה שהם מבקשים להתריע כי כפי שהיהודים נמחקו מה"פסיפס" העיראקי בעבר, עדויות נוספות בעיראק עלולות להימחק כעת. בני הדור החדש, כך נראה, מבקשים ללמוד על המיעוט היהודי שחי בעיראק כדי להבין טוב יותר את ההיסטוריה של האזור, במיוחד לנוכח העובדה שהפרק על אודות היהודים הושכח מן ההיסטוריוגרפיה המקובלת. מאז נפילת צדאם חוסין ומשטרו בשנת 2003, אפשר לזהות ביטויים לנוסטלגיה לעיראק שבין שתי מלחמות העולם, עיראק שבה חיו קהילות דתיות ואתניות שונות זו לצד זו ותרמו לפיתוח מולדתן. אינטלקטואלים אלו מאמינים שבהחזרת המיעוט היהודי (וגם מיעוטים אחרים) לספרי ההיסטוריה של עיראק, "יחזירו עטרה ליושנה", וארצם תוכל לשוב להיות פלורליסטית כפי שהייתה, לשיטתם, בשנות העשרים של המאה עשרים.

בשנים האחרונות ניכרת אצל חוקרים ואינטלקטואלים עיראקים התעניינות גוברת והולכת ביצירות שכתבו יהודים שהיגרו מעיראק לישראל (כגון אלי עמיר, סמי מיכאל ושמעון בלס). התעניינותם אינה מוגבלת לספרות, אלא מפנה תשומת לב גם למחקרים שנכתבו בישראל על אודות עיראק, ולמחקרים שכתבו יהודים ממוצא עיראקי. מחקרה של אסתר מאיר־גליצנשטיין על יוצאי עיראק בישראל, ספרו של אלמוג בהר צ'חלה וחזקאל, ספרו של הסופר היהודי העיראקי סלים אל־בצון (סלים בסון) על המשורר העיראקי מוחמד מהדי אל־ג'ואהרי, הם דוגמאות ספורות בלבד.⁴²

- Ronen Zeidel, "Writing about the 'Other': Israel in Recent Iraqi Novels", *Arabica* 38
60 (2013): 779
- Ronen Zeidel, "On the Last Jews in Iraq and Iraqi National Identity: A Look at Two
Recent Iraqi Novels", *Journal of Modern Jewish Studies* 17 (2018): 209
- Zeidel, "Writing about the 'Other'", 780 40
- Zeidel, "On the Last Jews", 208 41
- ספרו של סלים אלבסון אף יצא בהוצאת משרד התרבות העיראקי: מלהם אלמלאאכה, "אל־
צחפי אל־יהודי אל־בצון ואל־שאער אל־ערבי אל־ג'ואהרי [...] נמוד'ג' ל־לתלאקה אל־חצאיי", 42

בתוך אווירת ההתעניינות הזאת נוצר ביקוש לתרגומים של יצירותיהם של כותבים ישראלים, כדי להנגישם לקוראים ולחוקרים עיראקים. בהקשר הזה ראוי לציין ספר שערך ופרסם מאזן לטיף בשנת 2017, ובו קיבץ ראיונות עם חוקרים וסופרים יהודים יוצאי עיראק, וכן עם סופרים שנולדו בישראל להורים יוצאי עיראק.⁴³ מומחית מובילה אחרת בתחום היא ח'אלדה חאתם עלואן, חוקרת ספרות מהמכללה לאומנויות היפות בבגדאד. עלואן חוקרת את יצירותיהם של סופרים יהודים עיראקים, כמו סמי מיכאל, אלי עמיר, אלמוג בהר וציונית פתאל-קופרווסר.⁴⁴ עלואן ציינה כי שני גורמים דחפו אותה לעסוק ביצירתם של יהודים עיראקים; הגורם הראשון הוא עניינה בספרות – במיוחד בספרות שתורגמה לערבית, פרי עטם של סופרים יהודים ששורשיהם בעיראק ועוסקים בעברם המשפחתי – והגורם השני הוא נפילת משטרו של צדאם חוסיין.⁴⁵

עלואן מבחינה בין שני דורות של כותבים יהודים יוצאי עיראק: סופרים שנולדו בעיראק וכמה מהם אף כתבו בערבית, כמו סמיר נקאש, שמעון בלס, משה בר חיים, אלי עמיר וסמי מיכאל, שאותם היא מכנה "בני הדור הראשון", ו"בני הדור השני", שהם סופרים יהודים שנולדו בישראל להורים שהיגרו מעיראק, וכותבים בשפה העברית, כמו אלמוג בהר וציונית פתאל-קופרווסר. לדבריה, יצירותיהם של בני שני הדורות הן מעין שפת דיאלוג בין החברה העיראקית לחברה הישראלית. מצד אחד, הם גאים בשורשיהם העיראקיים ומייצגים את התרבות הערבית המזרחית בתוך החברה הישראלית המערבית, ומצד שני, כתיבתם בעברית מדגישה את זהותם הישראלית. היא מגדירה את יצירותיהם "רומן עברי עיראקי", ולדעתה, כתיבתם מפוררת את הזהות ההומוגנית (הויה אחאדיה) שהממסד הישראלי ניסה לקבע. היא טוענת שיצירותיהם

אליקנטרה, 28 במאי, 2013, <http://bit.ly/2XvP94W>, ספרים אלו ואחרים הוצגו ביריד הספרים בבגדאד בשנת 2018.

43 מאזן לטיף (עורך), יהוד עיראקיים – אדבאא' תג'רי פי ערוקהם מיאה אל-ראפדין (יהודי עיראק – סופרים אשר מי הפרת והחידקל זורמים בעורקיהם) (בע'גדאד: דאר מיזובותאמיא, 2017).

44 בחודש מאי 2017 היא הציגה מחקר על הרומן התמונות שעל הקיר בכנס אקדמי בין-לאומי שנערך באוניברסיטת אל-מסתצריה בבגדאד, ושנתיים אחר כך הרצתה שוב על יצירתה של פתאל-קופרווסר בכנס בין-לאומי באוניברסיטה החופשית של בריסל. כותרת הרצאתה בכנס האחרון הייתה, "The Other's Language: Jewish Authors Writing in Arabic, Palestinian Authors Writing in Hebrew" על הרצאתה זו ראו <http://dll.ulb.ac.be/wp-content/uploads/2019/04/the-others-language-program.pdf>

45 ח'אלדה חאתם עלואן, "אל-כתאבה בלע'תי ואל-תפכיר בלע'ת אל-אא'חר – מקארנה פי ת'מאת אל-מחכי אל-בע'דאדי לדא אל-רואאין אל-עראקין אל-יהוד אל-ג'דד", הרצאה בכנס בין-לאומי באוניברסיטה החופשית של בריסל (החוקרת לא הגיעה לכנס וביקשה שיקריאו את הרצאתה). על הכנס ראו הערה 44.

משקפות מגמה פוסט-ציונית שתוביל בבוא העת לתוכניות משותפות, כמו כנסים וימי עיון, שיעודדו את המחקר ואת שיתוף הפעולה האנושי בין עמי האזור.⁴⁶ עלואן מציינת כי הקהל העיראקי "חטף" (תלקף) את ספרה של פתאל-קופרווסר, מכיוון שהוא רואה בה אחת מכותבות הזיכרון העיראקי, אף שלא נולדה בעיראק וגם לא ביקרה בה מימיה. פתאל-קופרווסר הצליחה לתאר את החברה העיראקית, ואת היהודים שבתוכה, כאילו היא עצמה חיה בשכונותיה והייתה עדה לקורותיה. הרומן שלה נוגע בזיכרון ובנוסטלגיה, בוחן את נושא ההפליה על רקע מין ודת בעיראק,⁴⁷ ומשכיל לתאר את הקיפוח של נשים עיראקיות בחברה הפטריארכלית על כל עדותיה. בה בעת תיארה פתאל-קופרווסר את הווי החיים היהודי העיראקי וחשפה את הקוראים להיסטוריה, לאירועים ולאמונות שבקרב. מכלול זה מגלה, לדעת עלואן, ש"מה שמאחד רב על מה שמפרק" (מא יג'מע אכת'ר ממא יפרק),⁴⁸ וייתכן שמסר זה הוא שעורר את האמפתיה של הקוראים העיראקים כלפיה.

עלואן סבורה שפתאל-קופרווסר, מנקודת מבטה המשקפת את עולמם של בני הדור השני לעזיבה, היטיבה לתאר את הגורמים שהביאו להגירתם של יהודי עיראק. עם זאת, בפרשנותה עלואן בוחרת להתעלם מישראליותה של הסופרת ולהתמקד בלאומיות ובהשתייכות עיראקית. על פי עלואן, היהודים, בהיותם חלק מהחברה העיראקית הרבגונית, מביעים געגועים עזים למולדתם, כפי שמעידה הדרך שבה בני הדור השני והשלישי שנולדו בגלות (כלומר, בישראל) – כמו הסופרת ציונית פתאל-קופרווסר וכן סופרים ומשוררים ישראלים אחרים – כותבים על מולדת האבות והסבים.⁴⁹ מבחינתה, יוצרים אלו הם עיראקים החיים בגלות, ככל גולה עיראקי אחר. במחקר שהציגה בכנס

46 חאתם עלואן, "אל-כתאבה". העניין ההולך וגובר ביהודים בהיסטוריה של עיראק בא לידי ביטוי גם בתשובתו של מאזן לטיף לשאלה שהפנית אליו. לשאלותיי מה לדעתו המקור להתעניינות בספרים על אודות יהודי עיראק המתורגמים לערבית, ומי הם הקוראים המתעניינים בספרים אלה, הוא ענה, בדומה לעלואן, שבשנים 1951-2003 הוטל בעיראק אפול תקשורת וממשלתי רשמי על יהודי עיראק, אפילו באוניברסיטאות, ומי שעסק בנושא הואשם בציונות. לאחר הפלישה האמריקנית לעיראק ב-2003 ניכרה יתר פתיחות לנושא בתוך עיראק מצד חוקרים ועיתונאים, ובאמצעי התקשורת נשמעו דיווחים ושודרו ראינות שעסקו ביהודי עיראק. מאזן הוסיף שהוא אף מסייע לתלמידי מחקר הכותבים על יהודי עיראק במציאת מקורות. המגזר הגדול ביותר של המתעניינים, לדבריו, הוא הצעירים שלא הכירו את יהודי עיראק ואינם יודעים על תפקידם בתרבות העיראקית; מאזן לטיף, התכתבות וואטסאפ עם המחברת, 22 באוקטובר, 2019.

47 ח'אלדה חאתם עלואן, "וג'ע אל-כתאבה פי רואית אל-צור עלא אל-חאא'ט ללרואא'ה תסיונית פתאל", בתוך אליסרד ואל-הויה – אעמאל מאתמר אליסרד אלית'אני 8-9 אאיר 2017, ערך באסם צאלח חמיד (בע'דאד: אל-ג'אמעה אל-מסתנצריה, 2017), 317.

48 עלואן, "אל-כתאבה".

49 עלואן, "וג'ע אל-כתאבה", 317.

בבריסל עלואן טוענת שיהודי עיראק לא יכלו להתערות ב"כור ההיתוך האשכנזי המערבי" (כפי שהיא מכנה את החברה הישראלית), שמחולליו התנכרו להיסטוריה שלהם והתנשאו עליהם. ההתנכרות באה לידי ביטוי מרגע הגעתם לישראל, כשריססו אותם בחומרי הדברה ושיכנו אותם באוהלים שלא הלמו את מעמדם, ולאחר מכן שלחו אותם לאזורים אטרקטיביים פחות, כמו אזור הנגב המדברי. כמו כן, היא מציינת שמערכת החינוך הישראלית שמה דגש על הוראת ההיסטוריה של יהודי אירופה והתנועה הציונית, ויוצרת התנגדות ושנאה לתרבות שממנה הגיעו יהודי ארצות המזרח. ניסיון זה של הממסד הישראלי לעברת (עִבְרָנָה) כל מה שיש לו קשר ליהודי המזרחי, הוליד, לדבריה, תגובת נגד מצד בני הדור השני של יהודי עיראק, שאומנם התכחשו תחילה לתרבות הוריהם, אך הניגוד שנוצר בתוך הבית בינם לבין הוריהם הביא אותם לבסוף לחפש מחדש את שורשיהם ולהתגאות בהם. עצם העובדה שביצירתם בשפה העברית הם משבצים מילים מהלהג העיראקי מלמדת שהם חיים בדו-קיום תרבותי.⁵⁰

עלואן מייצגת דור חדש של חוקרים חיים בעיראק, הדומים מבחינות מסוימות למקביליהם בני הדור השני והשלישי של יוצאי עיראק בישראל. הישראלים התחנכו בבתי הספר בישראל, שבהם חלק הארי של ההוראה התרכז ביהודי אירופה ובציונות. כלומר, הן בישראל הן בעיראק הופעל מכבש השכחה על ההיסטוריה של יהודי עיראק. המפעל הציוני, כמו המפעל הלאומי העיראקי, מחק את ההיסטוריה של יהודי עיראק באמצעות מערכת החינוך. דור החוקרים הצעיר בעיראק מבקש להתחקות אחר עברה של מולדתו, שהיהודים היו ונתרו חלק בלתי נפרד מהפסיפס התרבותי שלה. כך גם בני הדור השני והשלישי של יוצאי עיראק בישראל, כמו, למשל, הסופר אלמוג בהר והסופרת ציונית פתאל-קופרווסר. כל אחד ואחת מהם ביקשו להתחקות אחר שורשיו או שורשיה ההיסטוריים, להחיות את עברה ותרבותה של הקהילה שממנה הגיעו הוריהם, ולתעד אותה מתוך הזיכרונות והסיפורים ששמעו מקרובים וממכרים.⁵¹

השיח שהתפתח בין פתאל-קופרווסר לבין אינטלקטואלים עיראקים, כפי שהוצג לעיל, מחולל שינוי בראיית האחר. לבד מידיעת השפה, שהיא הכלי הראשוני לקיומו של דיאלוג, בלי היכרותה של הסופרת את התרבות העיראקית ובלא פעילותה הענפה במוסדות הקהילה היהודית בישראל, דיאלוג כזה אינו יכול להתקיים. מספרם של העיראקים המקיימים קשרים עם אינטלקטואלים ישראלים הולך וגדל בשנים האחרונות, אם כי הוא עדיין קטן מאוד ביחס לכלל האוכלוסייה בארצם. למרות זאת,

50 עלואן, "אל-כתאבה".

51 בהקשר הזה, בעת האחרונה נפתחו בישראל חוגים חדשים ללימוד השפה הערבית היהודית העיראקית, וכן אתרי פייסבוק של קבוצות של יוצאי עיראק בישראל ומזרחים אחרים המבקשים לשמר ולשחזר זיכרונות, מתכונים, פתגמים ונושאי תרבות שונים שאפיינו את בני עדתם.

הקשר קיבל תהודה רבה משום שהאינטלקטואלים האלה מתראיינים בתקשורת, כותבים ומפרסמים את מאמריהם ואת דעותיהם בעיתונות הכתובה, באתרי האינטרנט וברשתות החברתיות.

עם זאת, גורמים מסוימים אינם מעוניינים בהידוק יחסים בין אינטלקטואלים ישראלים לבין העיראקים, ורואים בתרגום ספרים מעברית לערבית ניסיון חדירה בוטה של ישראל לעולם הערבי.⁵² "אל-ע'דיר", ערוץ תקשורת עיראקי במימון איראני, מזכיר דו"ח של "מכון וושינגטון למדיניות המזרח הקרוב" (The Washington Institute for Near East Policy) הגורס כי למשרד החוץ הישראלי תוכנית לחדור לארצות ערב באמצעות עמודי פייסבוק הפונים לקהל הערבי; למשל, דרך העמוד "ישראל מדברת ערבית" (אסראאיל תתכלם באל-ערביה), שבשנת 2017 היו לו מעל מיליון וחצי עוקבים דוברי ערבית, והעמוד "ישראל בלהג העיראקי" (אסראאיל באל-להג'ה אל-עראקיה), שמנה באותה השנה מעל 400,000 עוקבים.⁵³ על פי הדו"ח, "אחת מצורות החדירה הציוניות היא יריד הספרים הבין-לאומי בעיראק, שבו הוצגו ספרים מתורגמים מאנגלית ומעברית, ובהם ספרה של ציונית פתאל-קופרווסר התמונות שעל הקיר".⁵⁴ אף על פי כן, מרבית האתרים והכתבות בעיתונות האלקטרונית העיראקית מגלים עמדה חיובית כלפי פתאל-קופרווסר וספרה, בפרט, וכלפי סיפורים ומאמרים על אודות יהודי עיראק, בכלל.

על רקע זה נשאלת השאלה: מדוע עיראקים מגיבים בחיוב לספר כמו הרומן של פתאל-קופרווסר, שיכול להיחשב ציוני? הסופר שמש אל-דין אל-אלוסי,⁵⁵ מציין שבהקשר הזה אפשר להבחין בשלוש קבוצות בעיראק: אחת, מי שמזדהים עם הרומן של פתאל-קופרווסר, שנייה, מי שפוחדים להביע דעה, ושלישית, מי שמתנגדים לרומן. לטענתו, הרומן הזה, כמו הרומן מפריח היונים שכתב אלי עמיר, מציג את עיראק כפי שהייתה בעבר, על מגוון דעותיה ונטיותיה, וכך גם היום יש מוסלמים האוהבים את היהודים ומי שאינם אוהבים אותם.⁵⁶

52 "חטט צהיוניה לאח'תראק אל-עראק ען טריק מואקע אל-תואצל", אל-ע'דיר, 24 בספטמבר, <https://www.alghadeer.tv/news/detail/81405/>, 2018

53 היום יש לעמוד "אסראאיל תתכלם באל-ערביה", שנפתח לפני תשע שנים, מעל 2,200,000 עוקבים, ולעמוד "אסראאיל באל-להג'ה אל-עראקיה", שנפתח לפני כשנתיים, מעל 360,000 עוקבים. רוב העוקבים העיראקים של הדפים האלה מגלים עמדות חיוביות כלפי ישראל.

54 "חטט צהיוניה".

55 שמש אל-דין אל-אלוסי הוא סטודנט עיראקי הכותב עבודת מחקר באוניברסיטה החופשית של בריסל ומלמד בה את השפה הערבית.

56 שמש אל-דין אל-אלוסי, התכתבות וואטסאפ עם המחברת, 19 במאי, 2020.

עמדתו של מאזן לטיף באותו עניין עולה מתשובתו לשאלה כיצד יגיב אם יקבל הזמנה לבקר בישראל:

אינני זקוק להזמנה מישראל. כשמאזן לטיף כותב את ההיסטוריה של יהודי עיראק ומתעד אותה, הוא לא עושה זאת כדי לתעד את ישראל, אלא כדי לתעד את הארץ שיהודי עיראק היו חלק גדול ממנה. מדוע כשאנו כותבים על יהודי עיראק יש מי שחושבים שאנחנו מתעדים בשביל ישראל? יהודי עיראק גדולים מישראל. כשאני כותב אני לא חושב על ישראל או על הזמנה ממנה, אין לה צורך במאזן לטיף.⁵⁷

כלומר, עבורו הציונות וישראל אינם רלוונטיים להתעניינות הגוברת ביהודי עיראק. דומה שבעיראק לא רואים ברומן של פתאל־קופרווסר יצירה ציונית, אלא עניין עיראקי המבהיר, בין היתר, את האירועים שהובילו לעזיבת היהודים. כלומר, יש עניין בקשר העמוק של היהודים לתרבות הערבית, ולא לציונות, והמוקד הוא המורשת העיראקית שביצירתם. עצם העובדה שיוצרים ישראלים בעלי שורשים עיראקים כותבים על עיראק ומשלבים מילים מהלהג העיראקי, מלמדת בעיניהם שהיוצרים האלה עדיין מחזיקים בתרבות העיראקית של הוריהם, ולכן הם עיראקים, כמו שהם גם ישראלים. עלואן טוענת כי השימוש במילים מהעיראקית בתוך העברית ביצירותיהם של אלמוג בהר וציונית פתאל־קופרווסר, מלמד על הבניית זהות השואבת מתוך הזיכרון של המורשת התרבותית, ובכך הוא משלב בין החברה העיראקית לחברה ישראלית. תופעה זאת, לפי עלואן, תשמש גורם בסיסי בהשתלבות הישראלים עם עמי האזור בכלל, ולא רק עם עיראק.⁵⁸ כאמור, אם כך, יצירתה של פתאל־קופרווסר נחשבת בעיניה יצירה פוסט־ציונית המפרקת את ההומוגניות של היצירות הציוניות הישראליות שזכו בתמיכת מוסדות השלטון.

מסקנות: שיח מפויס בין מוסלמים ליהודים עיראקיים

התגובות לתמונות שעל הקיר מלמדות על שיח חדש בתוך החברה העיראקית, שיח המבקש ללמוד ולהכיר את המיעוט היהודי שחי בה ורובו עזב בשנות החמישים של המאה העשרים. בין היתר, שיח זה מתנהל, ככל הנראה, מתוך ערגה לימים הטובים שידעה עיראק, ומתוך הכרה בעוול שנעשה ליהודיה. במחקרו המקיף על יהודי עיראק, כתב ראובן שניר על הכתיבה הספרותית ועל הקשר שבין בדיון למציאות:

57 אחמד, "מאזן לטיף".

58 עלואן, "אל־כתאבה".

הכתיבה הספרותית היא בדיונית כמוצהר, אך היא גם איננה מתרחשת בחלל ריק אלא במרחב אינטלקטואלי, חברתי, תרבותי והיסטוריוגרפי מסוים. לפיכך, כל יצירה ספרותית – שיר, סיפור קצר, רומן או מחזה – תורמת, במודע או שלא במודע, לביסוסו או הפרכתו של הנרטיב התרבותי וההיסטוריוגרפי שבמסגרתו היא פועלת. בה בעת, כשהיצירה עוסקת באופן כלשהו בהתרחשויות שאירעו במציאות, בהווה או בעבר, היא הופכת לתעודה היסטורית ומצטרפת לתעודות ההיסטוריות האחרות, השונות זו מזו באופיין.⁵⁹

דברים אלו בכוחם להסביר את תשוקתם של העיראקים לקרוא את הרומן התמונות ששל הקיר ולנכס אותו אליהם. מבחינתם הרומן הוא תעודה היסטורית מעיראק במחצית הראשונה של המאה העשרים ומצבת זיכרון ליהודים שחיו בה והיו חלק בלתי נפרד ממארגה החברתי.

הערגה ל"תור הזהב" של עיראק, שמייחסים לו קיום יחד של קהילות זו לצד זו, מתחזקת על רקע הכאוס הפוליטי במדינה בימינו והניסיונות להתבססות איראנית בתוכה. הקריאה ברומן מעוררת בקרב הקוראים העיראקים געגועים לתקופה שלא חיו בה, והם מעוניינים ללמוד אודותיה ולהחיותה. לכן העיראקים העומדים בקשר עם פתאל-קופרווסר מגדירים אותה עיראקית, ואף הוסיפו אותה לרשימת הסופרות של עיראק החדשה (מ' 1921 ועד היום).⁶⁰ ייתכן אף שהקשר עם הסופרת והכתרתה בסמלים לאומיים כ"נסיכת הפרת והחידקל", הם סוג של "תרפיה" במרחב שמנסה להתמודד עם היעדרה של קהילה שלמה מתוכו. הם מגדירים אותה עיראקית ובבליית, אף על פי שהיא מציגה את עצמה בראיונות בתקשורת כיהודייה ישראלית בעלת שורשים עיראקיים.

היום אפשר לעקוף מגבלות של תקשורת עם חברות מרוחקות באמצעות הטכנולוגיה, והעיראקים הכותבים בגלוי בדף הפייסבוק של הסופרת, או כותבים על אודותיה, רואים בה, כאמור, עיראקית, אף שלא נולדה בעיראק. דבריו של האמאם העיראקי ע'ית' אל-תמימי הגולה בלונדון ממחישים זאת:

ציונית פתאל אישה עיראקית יהודית. אביה ואימה גורשו בטרם נולדה. היא נולדה בישראל – לא מתוך בחירה שלה, משום שהממשלה העיראקית גירשה [את הוריה] ושללה את אזרחותם. [אני מקבל] ברצון רב [עלא

59 שניר, ערביות, 409.

60 פתאל-קופרווסר, "שורשים וזהות", 8.

[ראסי] את ציונית פתאל וכל עיראקי יהודי, ואני גאה בו, בין שהוא ישראלי, בריטי, איראני או הודי. החשוב הוא שהוא יהודי עיראקי.⁶¹

כפי שציינתי, הסופרת לא העלתה על דעתה שפרסום הרומן יוביל אותה לפתח קשרים עם עיראקים ולכתוב בעיתונות העיראקית. השיח שהתפתח בינה לבין אינטלקטואלים עיראקים מחולל שינוי בראיית האחר בשני הצדדים ומפרק סטראוטיפים. אומנם התנאי הראשון לשיח הוא ידיעת השפה, אך שפה לבדה אין בה כדי ליצור קשרים אמיתיים של חברות וכבוד הדדי. סוד הצלחתה של הסופרת לטפח קשר הדדי אינטנסיבי טמון בבקיאותה העמוקה בתרבות העיראקית. ולא זו בלבד, אלא שתורמת לכך גם פעילותה הענפה לבניית גשרים מחקריים וספרותיים, המתבטאת בכתיבתה בעיתונות ובתחזוקת עמוד הפייסבוק שלה, שדרכו מתקיים, למעשה, המגע שלה עם העיראקים ודרכו היא משיבה לכל מי שפונה אליה. כפי שהוצג לעיל, העיראקים מצידם אינם עוסקים בישראליותה של הסופרת, אלא רואים בצורך של יוצרים יהודים ממוצא עיראקי לשמר את מורשתם התרבותית של הוריהם, ראייה להיותם עיראקים לא פחות מהיותם ישראלים. היוצרים האלה משלימים בעבורם את החלק החסר בהיסטוריה של מולדתם, ובהקשר הזה הציונות אינה רלוונטית.

61 ע'ית' אל-תמימי, סרטון באתר מהר ללאנבאא', 7 באוקטובר, 2019, <https://ar.mehrnews.com/news/1898374>. דבריו של אל-תמימי בסרטון הם תגובה לתצלום משותף שלו עם הסופרת כשהם יושבים על ספסל בלונדון. התמונה עוררה מחאה מצד המתנגדים לנורמליזציה, והם האשימו אותו בסיוע למוסד. ראו "ע'ית' אל-תמימי יקע פי שבאכ אל-מוסאד פמן הו ע'ית' אל-תמימי", אצאא'את, 6 באוקטובר, 2019, <http://bit.ly/35xyHpA>.